

Η αν-θρώπινη συμπεριφορά, γενικώς ορώμενη, χωρίζεται σε δύο είδη: Ιδιαίτερες περιπτώσεις αλληλοτέμνονται, αλλά η δια-

φορά είναι ευδιάκριτη σε κάθε θεώρηση συμπεριφοράς σε μεγάλη κλίμακα. Μερικές φορές τα ανθρώπινα όντα δρουν με ελάχιστη προβλεπτικότητα, χωρίς να εξετάζουν τι κάνουν και τις πιθανές συνέπειες. Δρουν όχι από περίσκεψη, αλλά από ρουτίνα, ένστικτο, την άμεση πίεση του ορμέμφυτου, ή από μια τυφλή «ώθηση». Θα ήταν σφάλμα να υποθέσουμε ότι μια τέτοια συμπεριφορά είναι πάντα αναποτελεσματική ή ανεπιτυχής. Όταν δεν μας αρέσει, την καταδικάζουμε ως ιδιότροπη, αυθαίρετη, απρόσεκτη, αμελή. Όμως σε άλλες περιπτώσεις, επαινούμε την θαυμάσια ορθότητα του ενστίκτου ή της διαίσθησης: τείνουμε να αποδεχθούμε την αυτοσχέδια εκτίμηση του ειδικού, προτιμώντας την από περίπλοκα υπολογισμένα πορίσματα κάποιου που είναι παραπληροφορημένος. Υπάρχει η παλιά ιστορία του λαϊκού¹ που διορίστηκε σε μια θέση στην Ινδία και που θα έπρεπε εκ του αξιώματός του να αποφασίζει σε διάφορα θέματα επί διαφορών μεταξύ των ντόπιων. Ζήτησε συμβουλή από έναν φίλο του νομικό, ο οποίος του είπε να χρησιμοποιεί την κοινή λογική του και να ανακοινώνει τις αποφάσεις του με αυτοπεποίθηση: στην πλειονότητα των περιπτώσεων, η φυσική του απόφαση σχετικά με το τι είναι δίκαιο και λογικό θα αρκούσε. Όμως, προσέθεσε ο φίλος του: «Ποτέ μην προσπαθήσεις να δώσεις αιτιολογίες, γιατί αυτές θα είναι συνήθως λάθος».

Στο άλλο είδος περιπτώσεων, η πράξη ακολουθεί μετά από μια απόφαση, και η απόφαση είναι το αποτέλεσμα έρευνας, σύγκρισης εναλλακτικών δυνατοτήτων, στάθμισης δεδομένων· η περίσκεψη και ο στοχασμός έχουν παρέμβει. Εκτιμήσεις

που έχουν βαρύνει για να φτάσουμε στο συμπέρασμα σχετικά με το τι πρέπει να γίνει, ή που επιστρατεύονται για να το δικαιολογήσουν όταν αυτό τίθεται υπό αμφισβήτηση, καλούνται «αιτιολογίες». Εάν διατυπώνονται σε αρκούντως γενικούς όρους είναι «αρχές». Όταν είναι διατυπωμένη με συμπαγή τρόπο, η απόφαση καλείται πόρισμα, και οι εκτιμήσεις που οδήγησαν σ' αυτό καλούνται προκείμενες². Οι αποφάσεις του πρώτου τύπου μπορεί να είναι λογικές: δηλαδή, μπορούν να εφαρμοστούν με καλά αποτελέσματα· αυτές του δεύτερου τύπου είναι αιτιολογημένες ή ορθολογικές, τόσο περισσότερο, κατά το βαθμό της προσοχής και της εμβρίθειας με τις οποίες διεξήχθη η έρευνα και της τάξεως με την οποία συνδέθηκαν οι εκτιμήσεις που ενεπλάκησαν.

Τώρα, ορίζω την λογική θεωρία ως το συστηματικό σύνολο των διαδικασιών που ακολουθήθηκαν για να φτάσουμε στις αποφάσεις του δεύτερου τύπου, σε εκείνες τις περιπτώσεις, που η επιγενόμενη εμπειρία δείχνει ότι ήταν οι καλύτερες που θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν υπό τις δεδομένες συνθήκες. Αυτός ο ορισμός θα αμφισβητείτο από πολλές αυθεντίες, και είναι δίκαιο να πω ότι δεν αντιπροσωπεύει την ορθόδοξη ή την επικρατούσα άποψη. Διατυπώνεται όμως στην αρχή, ώστε ο αναγνώστης να είναι ενήμερος για την σύλληψη της λογικής που υποφώσκει στην ακολουθούσα συζήτηση. Εάν πάρουμε μια ένσταση που θα εγερθεί κατά της αντίληψης αυτής από οπαδούς της παραδοσιακής έννοιας, θα μας βοηθήσει να ξεκαθαρίσουμε την σημασία της. Θα ειπωθεί ότι ο ορισμός περιορίζει την σκέψη στις διαδικασίες που προηγούνται της λήψης μιας απόφασης ή μιας εμπρόθετης επιλογής· και, έτσι, περιορίζοντας την λογική διαδικασία σε πρακτικά ζητήματα, αποτυγχάνει να ρίξει έστω και μια ματιά σ' εκείνες τις περιπτώσεις που αποτελούν τα καλύτερα παραδείγματα της αληθούς λογικής μεθόδου: δηλαδή, επιστημονικά, ιδίως μαθηματικά, ζητήματα.

Μια μερική απάντηση στην ένσταση αυτή είναι ότι το ειδικό ζήτημα αυτής μας της συζήτησης είναι η λογική μέθοδος στον νομικό συλλογισμό και στην νομική απόφαση, και ότι τέτοιες υποθέσεις τουλάχιστον ομοιάζουν με τον γενικό τύπο αποφάσεων που λαμβάνονται από μηχανικούς, εμπόρους, ιατρούς, τραπεζίτες κ.λ.π., στην

¹ Δηλ. του μη νομικού

² The premises

άσκηση του επαγγέλματός τους. Στο δικαίωμα βεβαίως μας νοιάζει η ανάγκη να βρούμε ένα σχέδιο που θα ακολουθήσουμε για δώσουμε απόφαση του ενός ή του άλλου είδους υπέρ της υιοθέτησης ενός τρόπου συμπεριφοράς έναντι ενός άλλου. Όμως το εύρος της θέσης που υποστηρίζω θα φανεί καθαρότερα εάν δεν ικανοποιηθούμε με αυτήν την *ad hoc* απάντηση.

Εάν εξετάσουμε την διαδικασία του μαθηματικού ή κάθε επιστήμονα, όπως ακριβώς λαμβάνει χώρα, αντί να εξετάσουμε απλώς τις σχέσεις των συνεπών επιπτώσεων που υφίστανται μεταξύ των προτάσεων στις οποίες καταγράφονται τα τελικώς εγκεκριμένα συμπεράσματά του, βρίσκουμε ότι αυτός, όπως επίσης και κάθε ευφυής αγρότης ή επιχειρηματίας, ή γιατρός, ασχολείται σταθερά με το να λαμβάνει αποφάσεις· και ότι προκειμένου να τις λάβει σοφά, ανακαλεί πνευματικά διάφορες εκτιμήσεις, τις αποδέχεται και τις απορρίπτει για να κάνει την απόφασή του όσο πιο ορθολογική γίνεται. Το συγκεκριμένο θέμα με το οποίο ασχολείται, το υλικό που ερευνά, αποδέχεται, απορρίπτει, εφαρμόζει για να βρει και να δικαιολογήσει την απόφασή του είναι διαφορετικό από αυτό του αγρότη, νομικού ή εμπόρου, όμως ο δρόμος του εγχειρήματος, ο τύπος της διαδικασίας είναι όμοιες. Ο επιστήμων έχει το πλεονέκτημα να δουλεύει υπό πολύ στενότερες και επακριβώς ελεγχόμενες συνθήκες με την βοήθεια συμβόλων που έχουν επινοηθεί με τέχνη για να προστατεύουν την διαδικασία του. Για τον λόγο αυτό είναι φυσικό και προσήκον κι εμείς στις τυπικές μας πραγματείες να παίρναμε λειτουργίες αυτού του τύπου ως πρότυπα και μοντέλα και να μεταχειριζόμαστε κοινές «πρακτικές» αιτιολογίες που μας οδηγούν σε αποφάσεις σχετικά με το τι πρέπει να γίνει μόνο ως προσεγγίσεις. Όμως κάθε άνθρωπος που σκέφτεται, ως ερευνητής, μαθηματικός ή γιατρός όπως και ως πρακτικός άνθρωπος, σκέφτεται για να καθορίσει τις αποφάσεις *του* και την συμπεριφορά *του* –την συμπεριφορά του ως εξειδικευμένος παράγων που εργάζεται σε ένα προσεκτικά οριοθετημένο πεδίο.

Μπορεί βεβαίως να μου απαντήσει κανείς, ότι αυτή είναι μια αυθαίρετη έννοια της λογικής και ότι στην πραγματικότητα η λογική είναι μια υπόθεση σχέσεων και τάξης σχέσεων που υφίσταται μεταξύ προτάσεων που συνιστούν το αποδεκτό αντικείμενο μιας επιστήμης· ότι οι σχέσεις είναι ανεξάρτητες από τις ενέργειες της έρευνας

και της επίτευξης πορισμάτων ή αποφάσεων. Δεν θα σταματήσω να προσπαθώ να αντικρούσω αυτήν την θέση, αλλά θα την χρησιμοποιήσω για να δείξω την ουσιώδη διαφορά μεταξύ αυτής και της θέσης που υποστηρίζω σε αυτό το άρθρο. Σύμφωνα με την τελευταία, η λογική συστηματοποίησης με το βλέμμα σε μια ύψιστη γενικότητα και σε μια συνέπεια προτάσεων είναι απαραίτητη αλλά δεν είναι έσχατη. Είναι εργαλείο και όχι σκοπός. Είναι ένα μέσο για να βελτιώνουμε, να διευκολύνουμε και να διευκρινίζουμε την έρευνα που οδηγεί σε συγκεκριμένες αποφάσεις· κυρίως αυτή την ειδική έρευνα με την οποία ακριβώς ασχολούμαστε, αλλά δευτερευόντως, και αυτό είναι μεγαλύτερης τελικής σημασίας, άλλες έρευνες που οδηγούν σε άλλες αποφάσεις σε όμοια πεδία. Και εδώ τουλάχιστον επιτρέπεται να ζητήσω επιβεβαίωση στο ειδικό θέμα του δικαίου. Είναι πολύ σημαντικό ότι οι κανόνες του δικαίου θα έπρεπε να σχηματίζουν ένα όσο το δυνατόν πιο συνεπώς γενικευμένο και συνεκτικό λογικό σύστημα. Όμως αυτές οι λογικές συστηματοποιήσεις του δικαίου, σε κάθε πεδίο είτε του ποινικού δικαίου, είτε του δικαίου των συμβάσεων ή αδικπραξιών με την ελάττωση μιας πληθώρας αποφάσεων σε μερικές γενικές αρχές που είναι λογικά συνεπείς η μία με την άλλη, ενώ μπορεί να είναι σκοπός καθ'εαυτόν για έναν συγκεκριμένο φοιτητή, σαφώς υπηρετεί σε τελική ανάλυση την οικονομική και αποτελεσματική εύρεση αποφάσεων σε συγκεκριμένες υποθέσεις.

Παρέπεται ότι η λογική είναι τελικώς μια εμπειρική και συγκεκριμένη επιστημονική ειδικότητα³. Οι άνθρωποι πρώτα εφαρμόζουν συγκεκριμένους τρόπους για να ερευνούν και να συλλέγουν, να καταγράφουν και να χρησιμοποιούν δεδομένα για να φτάνουν σε συμπεράσματα, να λαμβάνουν αποφάσεις· εξάγουν συμπεράσματα και κάνουν τους ελέγχους και τις δοκιμές με διάφορους τρόπους. Αυτοί οι διάφοροι τρόποι συνιστούν το εμπειρικό ακατέργαστο υλικό της λογικής θεωρίας. Έτσι η τελευταία γεννάται χωρίς καμία ενσυνείδητη λογική σκέψη, ακριβώς όπως σχήματα λόγου λαμβάνουν χώρα χωρίς συνειδητή αναφορά σε κανόνες σύνταξης ή ρητορικής ορθότητας. Όμως βαθμιαία έχουμε μάθει ότι μερικές μέθοδοι που εφαρμόζονται δουλεύουν καλύτερα από άλλες. Μερικές παράγουν πορίσματα που δεν αντέχουν την δοκιμή για περαιτέρω καταστάσεις· παράγουν αντιθέσεις και σύγχυση· αποφά-

³ Στο πρωτότυπο: «discipline»

σεις που εξαρτώνται από αυτές πρέπει να ανακληθούν ή να αναθεωρηθούν. Άλλες μέθοδοι αποδεικνύονται να παράγουν πορίσματα που είναι διαθέσιμα και σε επόμενες έρευνες από τις οποίες επίσης επιβεβαιώνονται. Εκεί κατ'αρχήν ανακύπτει ένα είδος φυσικής επιλογής των μεθόδων που οδηγούν στον καλύτερο τύπο πορίσματος καλύτερο για επόμενη χρήση, όπως ακριβώς συμβαίνει στην ανάπτυξη κανόνων για την εξάσκηση κάθε τέχνης. Μετά οι μέθοδοι μελετώνται κριτικά και οι ίδιες. Οι επιτυχείς όχι μόνον επιλέγονται και συνδυάζονται αλλά ανακαλύπτονται και οι αιτίες για την αποτελεσματική τους λειτουργία. Έτσι η λογική θεωρία γίνεται επιστημονική.

Η γέννηση της σύλληψης περί της λογικής που υποστηρίζω εδώ για την νομική σκέψη και τις αποφάσεις μπορεί να καταδειχθεί με την εξέταση της φανερά ανισότητας που υπάρχει μεταξύ της σύγχρονης ανάπτυξης της νομικής και των αυστηρών προϋποθέσεων της λογικής θεωρίας. Ο Δικαστής Holmes γενίκευσε την κατάσταση λέγοντας ότι «το όλο σχήμα του δικαίου είναι το αποτέλεσμα της διαμάχης σε κάθε σημείο μεταξύ λογικής⁴ και καλού λόγου⁵ με την μία να προσπαθεί να αποβάλει την φαντασία ώστε να οδηγηθούμε σε συνεκτικά αποτελέσματα και τον άλλον να περιορίζει και στο τέλος να προσπερνά αυτή την προσπάθεια, όταν τα αποτελέσματα γίνονται άδικα υπερβολικά πρόδηλα». Αποδεικνύει δε αυτή την θέση με εμβριθή εξέταση της εξέλιξης συγκεκριμένων νομικών εννοιών. Σ' αυτό το υπόβαθρο, μια τέτοια θέση υπαινίσσεται διαφορετική θέαση της φύσης της λογικής από αυτήν που δηλώνει. Υπαινίσσεται ότι η λογική δεν είναι η μέθοδος του καλού λόγου, ότι έχει κάτι σαν ίδια ουσία και ζωή που συγκρούεται με τις απαιτήσεις των καλών αποφάσεων αναφορικά με συγκεκριμένα αντικείμενα. Η διαφορά, όμως είναι κατά βάση λεκτική. Αυτό που ο Δικαστής Holmes ορίζει ως λογική, είναι τυπική συνεκτικότητα, συνεκτικότητα αντιλήψεων της μιας με την άλλη, ανεξάρτητα από τις συνέπειες της εφαρμογής τους σε συγκεκριμένα γεγονότα. Μπορούμε να το διαπιστώσουμε λέγοντας ότι οι αντιλήψεις που έχουν αναπτυχθεί έχουν ένα είδος εσωτερικής αδράνειας καθεαυτές· αφού αναπτυχθούν εφαρμόζεται σ' αυτές ο νόμος της συνήθειας. Είναι πρακτικώς οικονομικό να χρησιμοποιήσεις μια έτοιμη πρόχειρη αντίληψη

από το να πάρεις χρόνο και φασαρία και προσπάθεια να την αλλάξεις ή να επινοήσεις μια νέα. Η χρήση προκατασκευασμένων και οικείων αντιλήψεων γεννά επίσης και ένα αίσθημα σταθερότητας, εγγύησης έναντι ξαφνικών και αυθαίρετων αλλαγών των κανόνων που καθορίζουν τις συνέπειες που συνάπτονται νομικώς σε πράξεις. Είναι η φύση κάθε αντίληψης, όπως και κάθε συνήθειας, να αλλάζει βραδύτερα απ' ότι κάνουν οι συγκεκριμένες περιστάσεις σε αναφορά με τις οποίες εφαρμόζεται. Η εμπειρία δείχνει ότι η σχετική σταθερότητα των αντιλήψεων παρέχει στους ανθρώπους μια ευλογοφανή αίσθηση προστασίας, διασφάλισης εναντίον της ενοχλητικής ρευστότητας των γεγονότων. Γι' αυτό ο Δικαστής Holmes λέει: «Η γλώσσα της νομικής απόφασης είναι κυρίως η γλώσσα της λογικής. Και η λογική μέθοδος και ο τύπος κολακεύουν την λαχτάρα για βεβαιότητα και επανάπαυση που υπάρχει σε κάθε ανθρώπινο μυαλό. Όμως η βεβαιότητα είναι γενικά μια ψευδαίσθηση». Από την άποψη της λογικής μεθόδου που καταγράφεται εδώ, όμως, τα αναμφίβολα γεγονότα που έχει κατά νουν ο Δικαστής Holmes δεν αφορούν την λογική αλλά μάλλον συγκεκριμένες τάσεις των ανθρώπινων όντων που χρησιμοποιούν την λογική· τάσεις από τις οποίες μια φρόνιμη λογική θα φυλάγεται. Διότι πηγάζουν από το momentum της συνήθειας που κάποτε επιβλήθηκε και εκφράζουν την επίδραση της συνήθειας πάνω στα αισθήματα ευκολίας και σταθερότητας – αισθήματα που λίγο έχουν να κάνουν με τα πραγματικά περιστατικά της υπόθεσης.

Όμως αυτό είναι μόνον ένα μέρος της ιστορίας. Το υπόλοιπο της ιστορίας έρχεται στο φως σε κάποια άλλα σημεία του Δικαστή Holmes. «Η πραγματική ζωή του δικαίου δεν ήταν και δεν είναι λογική: ήταν και είναι εμπειρία. Οι αναγκαιότητες που ένιωθαν οι άνθρωποι κατά καιρούς, οι κυρίαρχες ηθικές και πολιτικές θεωρίες, διαισθήσεις δημόσιας τάξης, ομολογημένες ή ασυνείδητες, ακόμη και οι προκαταλήψεις που μοιράζονται οι δικαστές με τους συνανθρώπους τους, έχουν περισσότερα να κάνουν από τον συλλογισμό, στο να καθορίζουν τους κανόνες με τους οποίους θα πρέπει να κυβερνώνται οι άνθρωποι»⁶. Με άλλες λέξεις, ο Δικαστής Holmes θεωρεί την λογική ως ισοδύναμη του συλλογισμού, όπως έχει κάθε δικαίωμα να κάνει σύμφωνα με την ορθόδοξη παράδοση. Από

⁴ logic

⁵ Good sense

⁶ The Common Law, p. 1.

την οπτική γωνία του συλλογισμού ως του λογικού μοντέλου που τον έκανε του συμφορμού ο σχολαστικισμός υπάρχει μια αντίθεση μεταξύ εμπειρίας και λογικής, μεταξύ λογικής και καλής διαίσθησης. Διότι η φιλοσοφία που ενσωματώνεται στην τυπική θεωρία του συλλογισμού βεβαιώνει ότι η σκέψη ή η λογική έχει δικές της σταθερές φόρμες, πριν και ανεξάρτητα από συγκεκριμένα αντικείμενα, προς τις οποίες τα τελευταία πρέπει να προσαρμοστούν ή να μην προσαρμοστούν. Αυτό ορίζει την αρνητική πλευρά της συζήτησης· και μέσω της αντιθέσεως δείχνει την ανάγκη ενός άλλου είδους λογικής που θα μειώσει την δύναμη της συνήθειας και θα διευκολύνει την χρήση της καλής διαίσθησης σχετικά με ζητήματα που έχουν κοινωνικές επιπτώσεις.

Με άλλα λόγια, υπάρχουν περισσότερες λογικές εν χρήση. Μια από αυτές, αυτή που έχει κυκλοφορήσει περισσότερο ιστορικά είναι αυτή του συλλογισμού. Σ'αυτήν εφαρμόζεται πλήρως η μομφή του Δικαστού Holmes. Διότι παριστάνει να είναι μια λογική αυστηρής απόδειξης, όχι έρευνας και ανακάλυψης. Αξιώνει να είναι λογική σταθερών τύπων παρά μεθόδων επίτευξης ευφυών αποφάσεων σε συγκεκριμένες καταστάσεις ή μεθόδων που εφαρμόζονται για την διευθέτηση εριζομένων ζητημάτων για τον καλό του δημοσίου και διαρκούς συμφέροντος. Ακόμη και όσοι αγνοούν την τυπική λογική, της λογική των αφηρημένων σχέσεων προκατασκευασμένων αντιλήψεων μεταξύ τους, έχουν τουλάχιστον ακούσει τον πρότυπο συλλογισμό: 'Όλοι οι άνθρωποι είναι θνητοί· ο Σωκράτης είναι άνθρωπος· επομένως, είναι θνητός. Αυτό προτείνεται ως το μοντέλο κάθε απόδειξης ή εξήγησης. Υπαινίσσεται ότι αυτό που χρειαζόμαστε και πρέπει να βρούμε είναι, κατά πρώτον, μια σταθερή γενική αρχή, καλούμενη «μείζων προκειμένη», όπως «όλοι οι άνθρωποι είναι θνητοί»· μετά, κατά δεύτερον, ένα γεγονός που ανήκει εγγενώς και προφανώς σε μια κατηγορία πραγμάτων στην οποία εφαρμόζεται η γενική αρχή: Ο Σωκράτης είναι άνθρωπος. Μετά ακολουθεί το συμπέρασμα αυτόματα: Ο Σωκράτης είναι θνητός. Σύμφωνα με το μοντέλο αυτό κάθε αποδεικτικό ή αυστηρώς λογικό συμπέρασμα «υπάγει» ένα ειδικό υπό ένα κατάλληλο γενικό. Υπαινίσσεται την προηγούμενη και δεδομένη ύπαρξη ειδικών και γενικών.

Έτσι υπαινίσσεται ότι για κάθε πιθανή περίπτωση που μπορεί να προκύψει υ-

πάρχει ένα σταθερό προηγούμενο ένας κανόνας ήδη πρόχειρος· ότι η υπό κρίση περίπτωση είναι είτε απλή και ξεκάθαρη, είτε επιλύσιμη με ευθεία αναδρομή σε μια συλλογή απλών και αναμφίβολων γεγονότων όπως «ο Σωκράτης είναι άνθρωπος». Έτσι τείνει, όταν γίνεται αποδεκτή, να παράγει και να επιβεβαιώνει αυτό που ο Καθηγητής Pound έχει αποκαλέσει μηχανική νομική επιστήμη· κολακεύει αυτήν την λαχτάρα για βεβαιότητα για την οποία μιλάει ο Δικαστής Holmes· επιρρωνύει αυτούς τους παράγοντες αδράνειας στην ανθρώπινη φύση που κάνουν ους ανθρώπους να αγαλιάζουν για όσο περισσότερο γίνεται κάθε ιδέα που κάποτε κατάφερε να εγκατασταθεί στο μυαλό.

Κατά κάποια έννοια είναι ανόητο να επικρίνει κανείς το μοντέλο που παρέχει ο συλλογισμός. Οι διαπιστώσεις που έχουν γίνει περί του Σωκράτη και των ανθρώπων είναι προφανώς αληθείς, και η σύνδεση μεταξύ τους είναι αναμφισβήτητη. Το πρόβλημα είναι ότι ενώ ο συλλογισμός εκθέτει τα αποτελέσματα της σκέψης, δεν έχει να κάνει τίποτε με την λειτουργία του σκέπτεσθαι. Πάρτε την υπόθεση του Σωκράτη που δικάζεται ενώπιον των Αθηναίων πολιτών, και την σκέψη που έπρεπε να γίνει για να καταλήξουν σε μία απόφαση. Ασφαλώς, το ζήτημα δεν ήταν αν ο Σωκράτης ήταν θνητός· το θέμα ήταν εάν η θνητότητά του θα συνέβαινε ή έπρεπε να συμβεί σε συγκεκριμένη ημερομηνία και με συγκεκριμένο τρόπο. Τώρα, αυτό είναι ακριβώς κάτι που δεν προκύπτει και δεν μπορεί να προκύψει από μια γενική αρχή ή μια μείζων προκειμένη. Για να παραπέμψω πάλι στον Δικαστή Holmes, «Γενικές προτάσεις δεν αποφασίζουν συγκεκριμένες υποθέσεις». Καμία συγκεκριμένη πρόταση, δηλαδή καμία με αντικείμενο τοποθετημένο σε χρόνο και τόπο, δεν προκύπτει από κάποιες γενικές διαπιστώσεις ή από κάποια σύνδεση μεταξύ τους.

Εάν εμπιστευθούμε μια πειραματική λογική, θα βρούμε ότι οι γενικές αρχές αναδύονται ως διαπιστώσεις γενικών τρόπων τους οποίους βρήκαμε χρήσιμους για να μεταχειριστούμε συγκεκριμένες περιπτώσεις. Η πραγματική δύναμη της πρότασης ότι οι άνθρωποι είναι θνητοί βρίσκεται στους πίνακες προσδοκίων ορίων ζωής των ασφαλιστικών εταιρειών, οι οποίοι, με τα ασφάλιστρα που τους συνοδεύουν, δείχνουν πώς είναι φρόνιμο και κοινωνικώς ωφέλιμο να ασχολούμαστε με την ανθρώπινη θνητότητα. Το «γενικό» που διαπιστώθηκε στην μείζων προκειμένη δεν είναι ούτε εκτός ειδικών περιπτώσεων ούτε

προηγούμενο απ'αυτές· ούτε είναι μια εκλογή από κάτι που το βρίσκουμε σε μια ποικιλία περιπτώσεων. Είναι μια ένδειξη ενός μοναδικού τρόπου για να μεταχειριζόμαστε περιπτώσεις για ορισμένους σκοπούς ή συνέπειες παρά την διαφορετικότητά τους. Επομένως η σημασία και η αξία του υπόκεινται σε έρευνα και αναθεώρηση ενόψει του τι συμβαίνει και ποιες είναι οι συνέπειες, όταν χρησιμοποιείται ως μέθοδος εργασίας.

Στην πραγματικότητα, οι άνθρωποι δεν ξεκινούν να σκέφτονται με προκείμενες. Ξεκινούν με κάποια περιπεπλεγμένη και μπερδεμένη υπόθεση, προφανώς αποδεχόμενοι εναλλακτικούς τρόπους μεταχείρισης και λύσης. Οι προκείμενες βαθμιαία μόνον αναδύονται από την ανάλυση της όλης κατάστασης. Το πρόβλημα δεν είναι να εξάγουμε ένα συμπέρασμα από τις δεδομένες προκείμενες· αυτό κάλλιστα μπορεί να γίνει από ένα κομμάτι άψυχης μηχανής στην οποία πληκτρολογούμε τα δεδομένα. Το πρόβλημα είναι να βρει κανείς διαπιστώσεις, γενικών αρχών και ειδικών δεδομένων, που αξίζουν να χρησιμεύσουν ως προκείμενες. Στην αληθινή πραγματικότητα⁷, γενικά αρχίζουμε με κάποια θολή πρόβλεψη ενός συμπεράσματος (ή τουλάχιστον εναλλακτικών συμπερασμάτων), και μετά κοιτάμε γύρω μας για αρχές και δεδομένα που θα το υποστηρίξουν ή που θα μας επιτρέψουν να επιλέξουμε ευφυώς μεταξύ αντίπαλων συμπερασμάτων. Κανένας νομικός δεν επεξεργάστηκε ποτέ την υπόθεση του πελάτη του με όρους συλλογισμού. Ξεκινά με ένα συμπέρασμα στο οποίο προτίθεται να φτάσει, ευνοϊκό στον πελάτη του βεβαίως, και μετά αναλύει τα δεδομένα της κατάστασης για να βρει υλικό από το οποίο να δομήσει μια ευνοϊκή πραγματική διαπίστωση, να *διατυπώσει* μια ελάσσιονα προκείμενη. Ταυτοχρόνως πηγαίνει σε καταγεγραμμένες υποθέσεις για να βρει δικαιοκούς κανόνες που εφαρμόστηκαν σε υποθέσεις που μπορούν να παρουσιαστούν ως όμοιες, κανόνες που μπορούν να υποστηρίξουν έναν συγκεκριμένο τρόπο θέασης και ερμηνείας των γεγονότων. Και όσο διευρύνεται η εξοικείωσή του με τους κανόνες του δικαίου που έχει κριθεί ως εφαρμοστέο, πιθανόν διαφοροποιεί προοπτική και έμφαση στην επιλογή των γεγονότων που θα αποτελέσουν τα αποδεικτικά του στοιχεία. Και όσο περισσότερο μαθαίνει τα δεδομένα της υπόθεσης μπορεί να διαφοροποιήσει την

επιλογή του των κανόνων δικαίου στους οποίους θα βασίσει την υπόθεσή του.

Ούτε λεπτό δεν συνιστώ την διαδικασία αυτή ως πρότυπο επιστημονικής μεθόδου· είναι πολύ πρόωρο να χρησιμεύσει ως τέτοιο μοντέλο η εγκαθίδρυση ενός ειδικού και μερικού συμπεράσματος. Δείχνει όμως ανάγλυφα, παρά τις ελλείψεις του, αυτό που θέλω να τονίσω εδώ: δηλαδή, ότι ο στοχασμός στην πραγματικότητα εκκινεί από μια λίγο ή πολύ μπερδεμένη κατάσταση, που είναι ακαθόριστη και διαφορούμενη σε σχέση με το συμπέρασμα που υποδεικνύει και ότι ο σχηματισμός τόσο της μείζονος όσο και της ελάσσιονας προκείμενης προχωρεί δοκιμαστικά και σε αλληλεπίδραση στην διαδρομή της ανάλυσης αυτής της κατάστασης και προηγούμενων κανόνων. Μόλις είναι δεδομένες αποδεκτές προκείμενες –και βεβαίως ο δικαστής και οι ένορκοι ασχολούνται με το να γίνουν τελικά αποδεκτές αυτές– είναι επίσης δεδομένο και το συμπέρασμα. Με αυστηρή λογική, το συμπέρασμα δεν ακολουθεί τις προκείμενες· συμπέρασμα και προκείμενες είναι δύο τρόποι να διατυπώσουμε το ίδιο πράγμα. Η σκέψη μπορεί να οριστεί είτε ως ανάπτυξη προκείμενων είτε ως ανάπτυξη ενός συμπεράσματος· όσο είναι η μία εργασία είναι και η άλλη.

Τα δικαστήρια δεν φτάνουν μόνον σε αποφάσεις· τις εξηγούν, και η εξήγηση πρέπει να διατυπώνει δικαιολογητικούς λόγους. Οι πνευματικές εργασίες που εμπλέκονται εκεί είναι κάπως διαφορετικές από αυτές που εμπλέκονται για να φτάσουμε στο συμπέρασμα. Η λογική της εξήγησης είναι διαφορετική από αυτήν της αναζήτησης και της έρευνας. Στην τελευταία, η κατάσταση, όπως υπάρχει είναι περισσότερο ή λιγότερο αμφίβολη, ακαθόριστη και προβληματική ενόψει του τι υποδηλώνει. Εκτυλίσσεται βαθμιαία και είναι επιδεκτική δραματικών εκπλήξεων· σε κάθε περίπτωση έχει, προς το παρόν, δύο όψεις. Η εξήγηση υπαινίσσεται ότι έχει επιτευχθεί μια τελική λύση, ότι η κατάσταση είναι τώρα καθορισμένη αναφορικά με τις νομικές της παραμέτρους. Ο σκοπός της είναι να εκθέσει αιτιολογίες για την απόφαση που επιτεύχθηκε, έτσι ώστε να μην φαίνεται ως αυθαίρετη απόφαση, και ώστε να υποδεικνύει έναν κανόνα για να μεταχειριστούμε όμοιες υποθέσεις στο μέλλον. Είναι πολύ πιθανόν ότι η ανάγκη να δικαιολογηθούν σε άλλους επιτευχθέντα συμπεράσματα και παραχθείσες αποφάσεις απετέλεσε την κύρια αιτία της γέννησης και ανάπτυξης των λογικών λειτουργιών υπό την ακριβή τους έννοια· της αφαίρεσης, της γενίκευ-

⁷ «As a matter of actual fact»

σης, της προσοχής για συνέπεια των συνεπαγωγών. Μπορούμε να το καταλάβουμε αρκετά εύκολα ότι αν κανείς δεν είχε να λογοδοτήσει σε άλλους για τις αποφάσεις του, δεν θα είχαν ποτέ εξελιχθεί λογικές διαδικασίες, αλλά οι άνθρωποι θα χρησιμοποιούσαν αποκλειστικά μεθόδους ανέκφραστης διαίσθησης⁸ και εντύπωσης, feeling⁹. Έτσι μόνον μετά σημαντική εμπειρία στο να λογοδοτούν για τις αποφάσεις τους σε άλλους που απαιτούσαν αιτιολόγηση ή απαλλαγή, και δεν ικανοποιούνταν μέχρι να την έχουν, άρχισαν οι άνθρωποι να λογοδοτούν στους εαυτούς τους για την διαδικασία της επίτευξης ενός συμπεράσματος με έναν δικαιολογημένο τρόπο. Όπως και να έχει το πράγμα, είναι βέβαιο ότι σε νομικές αποφάσεις η μόνη εναλλακτική σε αυθαίρετους χρησμούς, που γίνονται αποδεκτοί τα αντιδικούντα μέρη μόνον λόγω της αυθεντίας ή του γοήτρου του δικαστή, είναι η ορθολογική διαπίστωση που περιέχει αιτιολόγηση και εκθέτει συνδετικούς ή λογικούς δεσμούς.

Σ' αυτό ακριβώς το σημείο διεγείρεται ο πειρασμός για την μηχανική λογική και την αφηρημένη χρήση των φορμαλιστικών συλλήψεων. Ακριβώς επειδή δεν μπορεί να αποκλειστεί εντελώς το προσωπικό στοιχείο, ενώ ταυτόχρονα η απόφαση υποτίθεται ότι πρέπει να έχει όσο γίνεται μια απρόσωπη, αντικειμενική, ορθολογική μορφή, μπαίνει ο πειρασμός να εγκαταλείψουμε την ζωτική λογική που αληθώς γέννησε το συμπέρασμα και να την υποκαταστήσουμε με φόρμες λόγου που είναι αυστηρές στην εμφάνιση και που δίνουν μια ψευδαίσθηση βεβαιότητας.

Άλλη κινητήρια δύναμη είναι η αναμφισβήτητη ανάγκη για την μέγιστη δυνατή σταθερότητα και κανονικότητα προσδοκίας όταν καθορίζονται διαδρομές συμπεριφοράς. Οι άνθρωποι έχουν ανάγκη να ξέρουν τις νομικές συνέπειες που η κοινωνία θα συνάψει δια των δικαστηρίων στις συγκεκριμένες τους πράξεις, την ευθύνη που αναλαμβάνουν, τους καρπούς στους οποίους μπορούν να υπολογίζουν, εάν ακολουθήσουν συγκεκριμένο τρόπο δράσης.

Αυτή είναι μια νόμιμη απαίτηση εξ επόψεως των συμφερόντων της κοινωνίας και των ατόμων. Όμως τεράστια σύγχυση έχει προκύψει από την σύγχυση μεταξύ της *θεωρητικής* βεβαιότητας και της πρακτικής βεβαιότητας. Υπάρχει ένα μεγάλο κενό που χωρίζει την λογική πρόταση ότι οι νομικές αποφάσεις θα έπρεπε να κατέχουν

τη μέγιστη δυνατή κανονικότητα ώστε να επιτρέπουν στα πρόσωπα να σχεδιάζουν την συμπεριφορά τους να προβλέπουν την νομική σημασία των πράξεών τους και την παράλογη –επειδή αδύνατη– πρόταση ότι κάθε απόφαση πρέπει να απορρέει με τυπική λογική αναγκαιότητα από εκ των προτέρων γνωστές προκείμενες. Για να φτάσουμε στο πρώτο αποτέλεσμα απαιτούνται γενικές αρχές ερμηνείας των υποθέσεων –κανόνες δικαίου– και διαδικασίες προβολής ισχυρισμών και εκδίκασης υποθέσεων που δεν αλλάζουν αυθαίρετα. Όμως αρχές ερμηνείας δεν σημαίνει κανόνες τόσο αυστηροί που μπορούν να διατυπωθούν άπαξ δια παντός και στους οποίους μετά πρέπει να προσκολληθούμε κυριολεκτικώς και μηχανικά. Διότι οι καταστάσεις στις οποίες αυτές είναι εφαρμοστέες δεν επαναλαμβάνουν η μία την άλλη κατά κυριολεξία και σε όλες τις λεπτομέρειες· ζητήματα αξιολόγησης του ενός ή του άλλου παράγοντα έχουν το κύριο βάρος στο ποιος γενικός κανόνας θα εφαρμοστεί για να κρίνει την κατάσταση υπό έρευνα. Ένα μεγάλο μέρος από ότι έχει βεβαιωθεί ότι αφορά την αναγκαιότητα για απολύτως ομοιόμορφους και αναλλοίωτους προηγούμενους κανόνες δικαίου είναι στην πραγματικότητα μια απόπειρα να ξεφύγουμε από το πραγματικά σημαντικό ζήτημα να βρούμε και να εφαρμόσουμε κανόνες δικαίου, ουσιαστικούς ή δικονομικούς, που θα διασφαλίσουν στα μέλη της κοινωνίας ένα εύλογο μέτρο πρακτικής βεβαιότητας προσδοκίων, όταν ρυθμίζουν την συμπεριφορά τους. Η μηχανική ευκολία για να ξεφορτώνεται το δικαστήριο υποθέσεις και όχι η αληθινή ασφάλεια των δρώντων προσώπων είναι η αληθινή αιτία που, για παράδειγμα, κάνει τους κανόνες της προβολής πραγματικών ισχυρισμών σκληρούς και γρήγορους¹⁰. Το αποτέλεσμα εισάγει ένα μη αναγκαίο στοιχείο τζόγου στην συμπεριφορά αυτών που επιζητούν την επίλυση διαφορών. Ενώ παρέχει στους δικαστές μόνον αυτή την τεχνητή ευκολία και απλότητα που δίδεται από κάθε συνηθισμένη συμπεριφορά ρουτίνας. Υποκαθιστά την ανάγκη αναλυτικής σκέψης με μια μηχανική διαδικασία.

Υπάρχει βεβαίως κάθε λόγος γιατί οι κανόνες του δικαίου θα έπρεπε να έχουν όσο περισσότερη κανονικότητα και να είναι όσο πιο ορισμένοι γίνεται. Όμως η ποσότητα και το είδος της εκ προοιμίου διασφάλισης που είναι πραγματικά επιτεύξιμη είναι ζήτημα πραγματικό και όχι ζήτημα

⁸ «Intuition»

⁹ Αισθητήριο ή διαίσθηση

¹⁰ Βλ., πράγματι, 269 ΚΠολΔ.

τύπου. Η ασφάλεια αυτή είναι ευρεία εκεί όπου οι κοινωνικές συνθήκες είναι ομοιόμορφες, και όταν η βιομηχανία, το εμπόριο, οι μεταφορές κ.λ.π., κινούνται στα κανάλια των παλαιών συνηθειών. Είναι όμως πολύ μικρότερη όπου η εφευρετικότητα είναι ενεργή και όπου νέες επινοήσεις σε επιχειρήσεις και επικοινωνίες φέρνουν νέες μορφές ανθρώπινων σχέσεων. Έτσι η χρήση των μηχανών ισχύος μεταβάλλει ριζικά τους παλιούς όρους σχέσεως αφέντη και υπηρέτη και συνυπηρετών· γρήγορες μεταφορές φέρνουν σε γενική χρήση εμπορικές φορτωτικές· η μαζική παραγωγή προκαλεί την γέννηση εργατικών οργανώσεων και συλλογικών διαπραγματεύσεων· οι βιομηχανικές συνθήκες ευνοούν την συγκέντρωση κεφαλαίου. Εν μέρει η νομοθεσία σκοπεύει να αναπλάσει παλιούς δικαιοκούς κανόνες για να τους καταστήσει εφαρμοστέους στις νέες συνθήκες. Όμως οι νόμοι ποτέ δεν κατάφεραν να ακολουθήσουν την ποικιλία και την λεπτότητα της κοινωνικής αλλαγής. Και στα καλύτερά τους ακόμη δεν μπορούν να αποφύγουν κάποια αμφισημία, που οφείλεται όχι μόνον σε απροσεξία αλλά επίσης και στην εγγενή αδυναμία να προβλέψουν όλες τις πιθανές συνθήκες, αφού χωρίς αυτήν την προβλεπτικότητα οι ορισμοί πρέπει να είναι αόριστοι και οι κατηγοριοποιήσεις απροσδιόριστες. Γι'αυτό, το να απαιτούμε να είναι πρόχειρες για χρήση παλιές φόρμες που καλύπτουν κάθε περίπτωση και που μπορούν να εφαρμοστούν με τυπική συλλογισμό, είναι σαν να προσποιούμαστε ότι υπάρχει μια βεβαιότητα και κανονικότητα που στην πραγματικότητα δεν μπορούν να υπάρχουν. Το αποτέλεσμα της προσποίησης είναι να αυξάνουμε την πρακτική αβεβαιότητα και την κοινωνική αστάθεια. Μόνον και μόνον επειδή οι περιστάσεις είναι αληθώς νέες και δεν καλύπτονται από παλιούς κανόνες, είναι τζόγος ποιος παλιός κανόνας θα κηρυχθεί εφαρμοστέος σε μια συγκεκριμένη περίπτωση, έτσι ώστε επιτήδειοι και ριψοκίνδυνοι άνθρωποι ενθαρρύνονται να αρμενίζουν κοντά στον άνεμο και να εμπιστεύονται δαιμόνιους δικηγόρους για να βρουν κάποιους κανόνες υπό τους οποίους μπορούν να την βγάλουν ατιμώρητοι.

Τα δεδομένα που εμπλέκονται στην συζήτηση αυτή είναι κοινός τόπος και δεν τα προτείνω σαν να παρουσιάζουν κάτι πρωτότυπο ή νέο. Αυτό που μας απασχολεί είναι η επίδρασή τους πάνω στην λογική των νομικών αποφάσεων. Διότι οι επιπλοκές είναι πιο επαναστατικές απ' ό,τι θα φαι-

νόταν εκ πρώτης όψεως. Υποδεικνύουν είτε ότι η λογική πρέπει να εγκαταλειφθεί ή ότι πρέπει να είναι μια λογική *σχετική με τις συνέπειες μάλλον παρά με τις προηγούμενες κρίσεις*, μια λογική πρόβλεψης πιθανοτήτων μάλλον παρά μια επαγωγή από βεβαιότητες. Για τους σκοπούς μιας λογικής έρευνας πιθανών συνεπειών οι γενικές αρχές μπορούν να είναι μόνον εργαλεία που δικαιολογούνται από την δουλειά που κάνουν. Είναι μέσα διανοητικής έρευνας, ανάλυσης και διάρασης των παραγόντων της κατάστασης που πρέπει να αντιμετωπιστεί. Όπως και άλλα εργαλεία πρέπει να τροποποιούνται όταν εφαρμόζονται σε νέες συνθήκες και όταν πρέπει να επιτευχθούν νέα αποτελέσματα. Εδώ μπαίνει το μεγάλο πρακτικό κακό του δόγματος των αναλλοίωτων και υποχρεωτικώς προηγούμενων κανόνων. Αγιοποιεί το παλαιό· η προσκόλληση σ'αυτό στην πράξη συνεχώς διευρύνει το κενό μεταξύ των τρεχουσών κοινωνικών συνθηκών και των αρχών που χρησιμοποιούνται από τα δικαστήρια. Το αποτέλεσμα είναι να γεννά ενόχληση, ασέβεια για το δίκαιο, μαζί με εικονική συμμαχία μεταξύ του δικαστικού κλάδου και περιχαρακωμένων συμφερόντων που αντιστοιχούν πιθανότατα στις συνθήκες υπό τις οποίες είχαν τεθεί παλαιότερα οι δικαιοκούς κανόνες.

Η αποτυχία να αναγνωριστεί ότι οι γενικοί νομικοί κανόνες και αρχές είναι υποθέσεις εργασίας, που απαιτείται να δοκιμάζονται συνεχώς ως προς τον τρόπο με τον οποίο λειτουργούν σε εφαρμογή επί συγκεκριμένων καταστάσεων, εξηγεί το –άλλως παράδοξο– γεγονός ότι τα συνήματα του φιλελευθερισμού μιας περιόδου συχνά γίνονται τα αναχώματα της αντίδρασης σε μια επόμενη εποχή. Υπήρχε μια εποχή στον δέκατο όγδοο αιώνα, όταν η μεγάλη κοινωνική ανάγκη ήταν η χειραφέτηση της βιομηχανίας και του εμπορίου από μια πληθώρα περιορισμών που κρατούσαν ακόμη από την φεουδαρχική ιδιοκτησία στην Ευρώπη. Καλά προσαρμοσμένοι στις τοπικές και σταθερές συνθήκες αυτής της προηγούμενης εποχής, έγιναν εμπόδιο και ενόχληση όταν άρχισαν να αναφαίνονται τα αποτελέσματα των μεθόδων της χρήσης του άνθρακα και του καπνού. Το κίνημα της χειραφέτησης εκφράστηκε στις αρχές της ελευθερίας της χρήσης της ιδιοκτησίας και της ελευθερίας των συμβάσεων, που ενσωματώθηκαν σε μια μάζα νομικών αποφάσεων. Όμως η απολυταρχική λογική των αυστηρών συλλογιστικών μορφών μόλυνε τις ιδέες αυτές. Γρήγορα ξεχάστηκε ότι ήταν σχετικές με

την ανάλυση υπαρχουσών καταστάσεων για να διασφαλίσουν παλαιότερες μεθόδους υπέρ της οικονομικής κοινωνικής ευμάρειας. Έτσι αυτές οι αρχές έγιναν με την σειρά τους τόσο άκαμπτες ώστε να είναι σχεδόν τόσο κοινωνικά παρεμποδιστικές όσο ήταν οι «αναλλοίωτοι» φεουδαρχικοί νόμοι στον καιρό τους.

Ότι οι παρατηρήσεις που έγιναν, όσο κι αν είναι καθεαυτές κοινοί τόποι, έχουν μία βαθειά πρακτική σημασία μπορεί να ιδωθεί και στην σύγχρονη αντίδραση εναντίον των ατομιστικών τύπων ενός παλιού φιλελευθερισμού. Τα τελευταία τριάντα χρόνια βλέπουμε μια διαλείπουσα τάση προς την κατεύθυνση μιας νομοθεσίας, και σε μικρότερο βαθμό μιας νομολογίας, προς ό,τι είναι ακαθόριστα γνωστό ως «κοινωνική δικαιοσύνη», προς φόρμουλες κολλεκτιβιστικού χαρακτήρα. Βέβαια είναι αρκετά πιθανό ότι οι νεότεροι κανόνες μπορεί να χρειάζονται και να είναι χρήσιμοι σε μια δεδομένη περίπτωση, κι ότι εντούτοις μπορεί να γίνουν επίσης επιβλαβείς και κοινωνικώς παρεμποδιστικοί αν σκληρύνουν σε απολύτως σταθερές προηγούμενες προκειμένες. Εάν όμως γίνουν αντιληπτοί ως εργαλεία που πρέπει να προσαρμοστούν στις συνθήκες στις οποίες εφαρμόζονται παρά ως απόλυτες και εγγενείς «αρχές», η προσοχή θα πάει στα δεδομένα της κοινωνικής ζωής, και στους κανόνες δεν θα επιτραπεί να μονοπωλήσουν την προσοχή και να γίνουν απόλυτες αλήθειες που πρέπει να κρατηθούν ακέραιες με όποιο κόστος. Αλλιώς θα έχουμε στο τέλος υποκαταστήσει ένα σύνολο από τυπικώς απόλυτες και αναλλοίωτες συλλογιστικές προκειμένες με ένα άλλο σύνολο.

Εάν ανατρέξουμε στην αρχική μας αντίληψη ότι η λογική είναι στην πραγματικότητα μια θεωρία περί εμπειρικών φαινομένων, υποκειμένη σε ανάπτυξη και βελτίωση όπως κάθε άλλη εμπειρική επιστήμη, ανατρέχουμε με μια προστιθέμενη πεποίθηση: ότι δηλαδή το ζήτημα δεν είναι μόνον καθαρά θεωρητικό, αλλά εμπεριέχει συνέπειες με τεράστια σημασία στην πράξη. Πράγματι δεν θα έπρεπε να διστάσω να βεβαιώσω ότι η αγιοποίηση προκατασκευασμένων προηγούμενων γενικών αρχών ως μέθοδος σκέψης είναι το κύριο εμπόδιο στο είδος της σκέψης που είναι η απαραίτητη προϋπόθεση σταθερών, σίγουρων και ευφυών κοινωνικών μεταρρυθμίσεων γενικώς και της κοινωνικής προόδου δια μέσου του δικαίου ειδικότερα. Αν αυτό είναι έτσι, η διήθηση στο δίκαιο μιας περισσότερο πειραματικής και ευέλικτης λο-

γικής είναι μια κοινωνική αλλά και διανοητική ανάγκη.

Μετάφραση: Σ. Κ. Τσαντίνης